

Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde Şart ve Emir Eklerindeki Kalıplaşmalar*

Stereotyping of Conditional and Imperative Suffixes in Kipchak Group Turkish Dialects

Ahat ÜSTÜNER

Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
austuner@firat.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7814-7200

Fecri YAVI

Öğr. Gör. Dr., Şırnak Üniversitesi, Türk Dili Bölüm Başkanlığı, fecri.yavi@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-0323-3841

Özet

Çekim eki kalıplaşmaları, isim veya fiil çekim eklerinin çeşitli nedenlere ve dilin kendi ihtiyaçlarına bağlı olarak görevlerinin dışında eklendiği kelimeyle kaynaşarak kalıcı sözcükler türetmeleridir. Bu kalıplaşmalarla Türkçenin söz varlığına çok yönlü, genellenemeyen, sınırlandırılmayan ve anlam bilimi ile dil biliminin ortak ürünleri olan yeni sözcükler eklenir. Çekim eki kalıplaşmalarının sözcük türetme işlevi, yapım eklerindeki gibi kurallı ve sistematik değildir. Bu yüzden kalıplaşmalarla yapılan türetmelere, kural dışı türetmeler demek daha mantıklı görünmektedir. Bu çalışmada Kıpçak grubu Türk lehçelerinde şart kipi ve emir kipi eklerinin kalıplaşarak sözcük türetmeleri, nedensellik bağlamında ve örnek cümlelerle incelenmiştir. Türkçede fiil çekim ekleriyle sözlük birimi olabilecek kalıcı sözcükler türetilmemesine rağmen, kalıplaşmalar sonucu bu eklerin bazı kalıcı sözcüklerin yapısında yer aldıkları görülür. Kıpçak grubu Türk lehçelerinde emir kipi eklerinin kalıplaşmasıyla oluşan sözcüklerin daha çok ünlem türünden sözcükler olduğu, bunların az sayıda edat, bağlaç ve sıfat türünden sözcükler türettiği de tespit edilmiştir. Bu lehçe grubunda şart ekinin kalıplaşmasıyla oluşan sözcüklerin de genellikle bağlaç ve zarf türünden sözcükler olduğu görülür. Aynı zamanda bu ek az sayıda isim, zamir, ünlem ve sıfat görevli sözcüğün yapısında yer almaktadır. Çekim eki kalıplaşmalarının Türkçenin söz varlığına katkısını anlayabilmek için yapılan bu çalışma, Türkçede söz yapımı üzerine yapılacak incelemelere ışık tutacaktır. Araştırmada Kıpçak grubu Türk Lehçelerinde adı geçen çekim eklerinin kalıplaşmasıyla oluşmuş pek çok sözcük belirlenerek, bu sözcükler yapı ve anlam bakımından incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: çekim eki, kalıplaşma, sözcük türetme, Kıpçak grubu, emir kipi, şart eki

* Bu makale, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalı'nda hazırlanmış Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Ulusal Tez Merkezi'nde 811063 Tez numarası ile yer alan "Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde Çekim Eklerinin Kalıplaşması" isimli doktora tezinden üretilmiştir.

Abstract

Stereotyping of inflectional suffixes, form permanent word types by fusing inflectional suffixes to nouns or verbs with different functions, apart from their existing duties due to any number of reasons, and according language's own needs. New words are added to vocabulary of Turkish language by means of linguistic stereotyping – i.e. a multi-faceted, non-generalisable, unrestricted, and common product(s) of semantics and linguistics. The word derivation function of inflectional suffix stereotypes – as is the case with derivational suffixes – is neither regular nor systematic. Therefore, it seems more logical to refer to word derivations made from stereotyping as exceptional derivations. In this study, we examined word derivations with example sentences using stereotyped conditional and imperative suffixes in Kipchak group Turkish dialects in the context of causality, and determined words derived as a result of stereotyping and investigated them in terms of structure and meaning. Although permanent words that can be dictionary units are not derived in Turkish with verb conjugation suffixes, it is seen that these suffixes take place in the structure of some permanent words as a result of stereotyping. It was also determined that in Kipchak group, words derived as a result of stereotyping of the imperative suffixes are mainly exclamatory words and they derive a small handful of words in the form of prepositions, conjunctions and adjectives. Words derived as a result of stereotyping of conditional suffix are generally conjunctions and adverbs. This suffix appears in the structure of a small number of nouns, pronouns, exclamations, and adjectives. This study, which was conducted in order to understand the contribution of inflectional suffix stereotypes to the vocabulary of Turkish language, will also shed light on the studies to be carried out on word formation in Turkish.

Keywords: *inflectional suffix, stereotyping, word derivation, kipchak group, conditional, imperative suffixe*

Kıpçaklar için farklı milletler tarafından farklı isimler kullanılmıştır. Kıpçak adı genellikle Bizanslı yazarlar tarafından kullanılır. Bazı Rus, Doğu ve Latin kaynaklarında Kuman adı kullanılırken Macarlar tarafından Kun, XI. yüzyıldan itibaren Rus kaynaklarında Polovets, Bremenli Adam'ın XI. yüzyılda yazdığı Latince eserinde Palladi, XIII. yüzyılda Orta Almanca ve Latince metinlerde Valwen ve Urfalı Matthanios tarafından yazılmış Ermenice kitapta Xarteşk isimleri Kıpçaklar için kullanılan isimlerden bazılarıdır (Öner, 2013, s. XVI).

Tarihî Kıpçak Türkçesi, Orta Türkçenin Kuzey - Batı koluna ait eski bir Türk lehçesidir. Kıpçaklar, kendilerinden önce Karadeniz'in doğusuna göç eden kavimleri bünyelerine katarak Batı Türkçesinin kuzey kanadını oluşturdu (Buran ve Alkaya, 2019, s. 14). 13-15. yüzyıllarda Altın Orda Devletinin dili olan Kıpçak Türkçesi, aynı zamanda Ermeni harfleriyle kayıtlı bir yazı dili meydana getirmiş, diğer taraftan da Memluk Kıpçaklarının edebî dili olarak 13-16. yüzyılları arası Mısır ve Suriye'de konuşma ve yazı dili olarak devam etmiştir (Argunşah vd., 2011, s. 219). Günümüzde ise Kıpçak Türkçesi, çok geniş bir coğrafyada konuşulmaktadır. Lehçelerin boy adlarına göre yapılan tasnifinde Kıpçak Türkçesi olarak adlandırılan Türkçenin bu kolu, yön adlarına göre tasnifte Kuzey veya Kuzeybatı Türkçesi olarak adlandırılır ve bu kola Türkçenin Tatar,

Başkurt, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Nogay, Karay (Karaim), Karaçay-Balkar, Kumuk, Kırım-Tatar adlarıyla bilinen lehçeleri dâhil edilir:

Çekim eki kalıplaşmaları, isim veya fiil çekim eklerinin çeşitli nedenlere ve dilin ihtiyaçlarına bağlı olarak, asıl görevlerinin dışında eklendiği kelimeyle kalıplaşıp kaynaşarak farklı işlevlerde kalıcı sözcükler oluşturmalarıdır. Kalıplaşma sonucu görülen bu türetmeler çok yönlü, genellenemeyen, sınırlandırılmayan ve anlam bilimi ile dil biliminin ortak ürünleri olmaları dolayısıyla bir tek nedenle açıklanamayan türetmelerdir.

Bu çalışmada Kıpçak grubundaki on Türk lehçesinin çeşitli kaynaklarından elde edilen verilerle şart kipi ve emir kipi eklerinin kalıplaşmaları ile türetilen sözcükler araştırılmıştır. Çekim eklerinde gözlemlenen türetme, yapım eklerinde olduğu gibi genellenebilir, sınırlı ve kurallı bir türetme olmadığından bunlara “kural dışı türetmeler” denilebilir. Bu kural dışı türetmeler çeşitli nedenlerle ortaya çıkmaktadır. Çekim eklerinin kalıplaştıkları sözcüğün kökünde çeşitli anlam değişimlerine neden olması “anlam değişimi yoluyla türetme”; çekim ekinin bağlı bulunduğu kelime grubundaki öğelerden birinin düşmesi ve çekim ekinin o ögenin görevini üstlenmesiyle oluşan türetmeler “öge düşmesi sonucu türetme”; bir çekim ekinin başka bir ek yerine kullanılarak kalıplaşması “ek nöbetleşmesi yoluyla türetme”; Türkçede yapım eklerinin kimi durumlarda yetersiz kalmalarına bağlı olarak çekim eklerinin kalıplaşması sonucu görülen türetme “yapım eki yetersizliğini gidermek amacıyla türetme” ve “yemin, dua ve beddua kalıpları ile rica-dilek, takdir, onay, sevinç veya selamlaşma bildiren ifadeleri oluşturmak için kalıplaşan çekim ekleri “kalıp sözler oluşmasına bağlı türetme” terimleriyle adlandırılır. Bu yüzden bu eklerin kalıplaşması sonucu görülen türetmeler “kural dışı türetmeler, anlam değişimi yoluyla türetme, öge düşmesi sonucu türetme, ek nöbetleşmesi yoluyla türetme, yapım eki yetersizliğini gidermek amacıyla türetme, kalıp sözler oluşmasına bağlı türetme, eklerin işlev kaybına bağlı türetme” olmak üzere altı alt başlıkta incelenmektedir. Bu nedenlerle ortaya çıkan kural dışı türetmelerin tamamının ortak özelliği yeni bir sözlük biriminin oluşması ve taradığımız sözlüklerde madde başı olarak yer almasıdır.

Çalışmada çekim eki kalıplaşmalarıyla oluşturulmuş sözcük tespiti için belirlenen temel ölçüt, bu sözcüklerin sözlüklerde madde başı olmalarıdır. Türkçenin kurallarına göre çekim eki almış bir sözcüğün sözlüklerde madde başı olması, o sözcüğün yeni bir anlam kazanmış olmasına bağlıdır. Çünkü çekim ekleri normal şartlarda sözcük türetmez. Bu kurala bağlı olarak bir sözcüğün çekim ekli hâlinin yeni bir sözcük sayılmaması gerekir. Fakat ekin kalıplaşmasıyla oluşan sözcük, kökten farklı yeni bir anlam veya aynı anlamda ama farklı türde ve genelde sözlüklerde madde başı olarak alınan yeni bir sözcük olabilir. Bütün sözlükler aynı titizlikle ve aynı şartlarda yazılmadığı için sözlüklerde yer almayan fakat gramer kitaplarında ayrı birer sözcük türü olarak

değerlendirilen çekim eki kalıplaşması ile oluşmuş sözcükler de çalışmaya dâhil edildi. İster sözlüklerden ister gramer kitaplarından alınmış olsun bir sözcüğün çekim eki kalıplaşmasıyla oluşturulmuş sözcük olarak kabul edilebilmesi için o sözcüğün kalıcı olması gerekir.

Bu çalışmada şart eki ile birinci ve üçüncü teklik ile birinci ve ikinci çokluk şahıs emir eklerindeki kalıplaşmalar ele alındı. Kalıplaşma neticesinde oluşmuş sözcüğün yapı tahlili yapıldıktan sonra türü belirtildi ve sözcüğün edindiği anlamlar örnek cümlelerle gösterildi.

1. Emir Kipi Eklerindeki Kalıplaşmalar

Emir kipi ekleri, tasarlanan hareketin emir şeklinde ifade edilmesine veya hareketin emirle yapılmasına işaret ederler (Ergin, 2000, s. 304). Diğer kiplerin aksine emir kipinde her şahıs için ayrı ekler kullanılmaktadır. Günümüz Türkiye Türkçesinde birinci teklik şahıs emir eki olarak -AyIm kullanılmakla birlikte bu şahsın çekimi için Eski Türkçede -Ayn eki kullanılmıştır. Devrenin sonlarına doğru ek, şekil ve işlev açısından değişikliğe uğramış ve kısalmış -Ay şekliyle de kullanılmıştır (Eraslan, 2012, s. 322). Ekin -Ayn şekli Eski Anadolu Türkçesinde de bir süre kullanılmış, -AyIm şekli daha sonra ortaya çıkmıştır.

İkinci teklik şahıs emir çekimi için günümüz Türkiye Türkçesinde herhangi bir ek kullanılmazken Eski Türkçede bu çekim için fiilin hem eksiz hâli hem de -GIl ekli hâli kullanılmaktaydı. Talat Tekin, bu ikili kullanımdan dolayı eksiz emir çekimini “normal buyurma”, -GIl ekli emir çekimini “pekiştirmeli buyurma” şeklinde adlandırmaktadır (Tekin, 2003, s. 179). Emir çekiminin bu eksiz ve ekli şekilleri Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlı Türkçesinin başlarında da bir arada kullanılmıştır. Osmanlı Türkçesinde unutulmuş -GIl eki, günümüzde bazı ağızlarda, özellikle Azerbaycan Türkçesi ağızlarında arkaik bir unsur olarak yaşamaktadır (Ergin, 2000, s. 306).

Üçüncü teklik şahıs emir eki günümüz Türkiye Türkçesinde -sIn / -sUn şeklindedir. Bu çekim için Eski Türkçenin Uygur Türkçesi döneminde çoğunlukla -zUn kullanılırken ekin -çUn şekli daha çok Orhon Türkçesinde görülmekteydi. Ekin -zU / -çU; -zUnIn şekillerine daha çok Eski Türkçeden sonra rastlanmış, Orta Türkçede ise -sU / -sUn şekilleri yaygınlaşmıştır (Eraslan, 2012, s. 323). Ek, Eski Anadolu Türkçesinde daima yuvarlak ünlülü -sUn şekliyle kullanılmıştır.

Birinci çokluk şahıs emir eki, Eski Türkçede -Alım şeklindeydi. Uygur Türkçesinde birinci çokluk şahıs emir çekimi için -Allı ile -Allm ekleri ve n ağızında -Allm’in -AlAm şekli kullanılmıştır (Eraslan, 2012, s. 323). Eski Anadolu Türkçesinde -Allm ekinin yalnız yuvarlak ünlülü -AlUm şekli görülürken ekin düz ünlülü şekline ancak Osmanlı Türkçesinde rastlanmaktadır. Bu düz ünlülü şekliyle günümüz Türkiye Türkçesinde de ek, -Allm olarak kullanılmaktadır.

İkinci çokluk şahıs emir eki, Eski Türkçede -(X)η şeklinde olmakla beraber emirde çokluk anlamını kuvvetlendirmek amacıyla bu eke +lAr ekinin getirildiği örneklerle de rastlamak mümkündür: *Sizler titrū körünler bo et'öznüñ törüsün.* “Sizler bu vücudun tabiatını tam olarak görünüz!” (Eraslan, 2012, s. 324). Eski Anadolu Türkçesinde ekin yardımcı ünlüsü daima yuvarlaktır ve Eski Türkçede +lAr ekiyle yapılan çokluk anlamı bu dönemde -z ekiyle sağlanmış, ekin -(U)ñ şeklinin yanında -(U)ñUz şekli de kullanılır olmuştur. Günümüz Türkiye Türkçesinde ise ek, uyuma bağlı -In, -Un, -InIz, -Unuz şekilleriyle kullanılmaktadır.

Üçüncü çokluk şahıs emir eki, üçüncü teklik şahıs emir ekinin +lAr ekiyle genişletilmiş şeklindedir. Dolayısıyla üçüncü teklik şahıs emir ekinin geçirdiği ses değişimleri, üçüncü çokluk şahıs için de geçerlidir.

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde birinci ve üçüncü teklik şahıs ile birinci ve ikinci çokluk şahıs emir eklerinin kalıplaşma örnekleri tespit edilmiştir.

1.1. Birinci Teklik Şahıs Emir Ekindeki Kalıplaşmalar

Birinci teklik şahıs emir ekinin Kıpçak grubu Türk lehçelerindeki fonetik varyantları şu şekildedir: *Tat.* -Iym; *Başk.* -yIm / -AyIm; *Kazk.* -AyIn / -yIn; *Kırg.* -AyIn / -yIn; *Kkp.* -AyIn / -yIn; *Kar.* -AyIm; *Nog.* -AyIm / -yIm; *Kar. Bal.* -AyIm / -yIm; *Kum.* -AyIm / -yIm / -yUm; *Kır. Tat.* -AyIm / -yIm. Bu lehçe grubunda birinci teklik şahıs emir ekinin kalıplaşmalarına bakıldığında cümle şeklinde kalıplaşmalara rastlanmaktadır: *Kazk. qayteyin* (qayt-<qalay et-) “ne çare, elden ne gelir”; *Kkp. şınıñ aytayın* (şın: gerçek, doğru; ayt-: demek, söylemek) “doğrusu”. Sadece Kazak ve Karakalpak Türkçelerinde birer örneği bulunan bu kalıplaşmalardan Karakalpak Türkçesinde olanı kural dışı türetmelerden yapım eki yetersizliğini gidermek amacıyla türetilmiş bir bağlaç, Kazak Türkçesinde olanı ise kalıp sözler oluşturmak amacıyla türetilmiş bir ünlemden ibarettir. Bu iki lehçede tespit edilen örnekler, kullanıldıkları cümlelerle beraber aşağıdaki gibidir.

Kazak Türkçesinde

qayteyin (qayt- < qalay et-: ne yapmak) (ünl.) Ne çare, elden ne gelir.

Jerim qaldı artımda, / Arızımdı kimge aytayın? / Jüz miñ bala aldım, / Amalım joq qayteyin. “Yerim kaldı ardımda, / Şikâyetimi kime diyeyim? / Yüz bin çocuk önümde, / Çarem yok elden ne gelir.” (KATS IX).

Karakalpak Türkçesinde

şınıñ aytayın (şın: gerçek, doğru; ayt-: demek, söylemek) (bağ.) Doğrusu.

Şınıñ aytayın, aladan şıqqım kelmeydi. “Doğrusu şehirden çıkmak istemiyorum.” (KKTG, 237).

1.2. Üçüncü Teklik Şahıs Emir Ekindeki Kalıplaşmalar

Üçüncü teklik şahıs emir ekinin Kıpçak grubu Türk lehçelerindeki fonetik varyantları şu şekildedir: *Tat.* -sIn; *Başk.* -hIn / -hUn; *Kazk.* -sIn; *Kırg.* -sIn; *Kkp.* -sIn; *Kar.* -sIn; *Nog.* -sIn; *Kar. Bal.* -sIn / -sUn; *Kum.* -sIn / -sUn; *Kır. Tat.* -sIn / -sUn. Bu lehçe grubunda Kazak, Kırgız, Karakalpak, Karaçay-Balkar, Kumuk ve Kırım-Tatar Türkçelerinde görülen üçüncü teklik şahıs emir eki kalıplaşmalarının en belirgin nedeni kural dışı türetmelerden kalıp sözlerin oluşmasına bağlı türetmelerdir. Bu nedene bağlı olarak türetilmiş ünlemler; dilek ve temenni bildiren (*Kazk. buyırsın* “umarım, nasip olsun”; *Kırg. col bolsun* “yolunuz açık olsun”), onay veya kabul bildiren (*Kar. Bal. bolsun* “olsun, evet, tamam”), sevinç ve coşku bildiren (*Kazk. jasasın*; *Kırg. / Kar. Bal. çaşasın*; *Kkp. / Kum. / Kır. Tat. yaşasın* “yaşa, yaşasın!”) kalıp sözlerdir. Kırım-Tatar Türkçesinde yapım eki yetersizliğini gidermek amacıyla türetilmiş bir sıfat da tespit edilmiştir: *ur-patlasın* “vur patlasın çal oynasın; eğlenceli, zevkli”. Kazak Türkçesinde ise aynı nedene bağlı olarak bir edat türetilmiştir: *tursın* “(öyle, şöyle) dursun, ...bırak”. Kıpçak grubunda tespit edilen üçüncü teklik şahıs emir eki kalıplaşmaları, kullanıldıkları örnek cümlelerle beraber aşağıdaki gibidir.

Kazak Türkçesinde

buyırmasin (buyır-: nasip olmak) (ünl.) Birilerini ikna etmek için söylenen söz, ant; (şuradan şuraya gitmek) nasip olmasın.

Qolıñdı qaqsam buyırmasin. “Eline vurduysam (şuradan şuraya gitmek) nasip olmasın.” *Tap büginge deyin bir japıraq qağaz körsem buyırmasin.* “Tam da bugüne kadar bir yaprak kâğıt gördüysem (şuradan şuraya gitmek) nasip olmasın.” (KÄTS III).

buyırsın (buyır-: nasip olmak) (ünl.) Birilerine iyi dileklerde bulunmak amacıyla söylenir, umarım, nasip olsun.

Buyırsın senderge de osınday toy... “Nasip olsun sizlere de böyle düğün...” *Men sizden jârdem surap turğanım joq, / Buyırsın özderine kömegiñiz.* “Benim sizden yardım istediğim yok, / Nasip olsun kendilerine yardımımız.” (KÄTS III).

jasasın (jasa-: yaşamak) (ünl.) Yaşa, yaşasın (KTTTS).

tursın (tur-: durmak) (edt.) (öyle, şöyle) Dursun, ...bırak.

Özge elge taralatın arnalar bilay tursın, öz elimizdegi telearnanıñ birqatarı jabılıp jatqanda. “Başka ülkeye dağıtılan sistemler şöyle dursun kendi ülkemizdeki televizyon sistemlerinin bir kısmı kapatılmakta.” (ÇKT, 132).

Kırgız Türkçesinde

çaşasın! (çaşa-: yaşamak) (ünl.) Yaşasın!

Çaşasın bütkül dünüyödögü sotsialistik revolutsiya! “Yaşasın bütün cihan sosyalist devrimi!” (KS). *Çaşasın keleşekki keleşer çaştk!* “Yaşasın gelecekteki genç nesil!” (K-TS I).

col bolsun (col: yol, bol-: olmak) (ünl.) 1. Yolunuz açık olsun.

Emi saga col bolsun. “Artık senin yolun açık olsun.”

2. Hayırdır? Nereden böyle? Hangi dağda kurt öldü?

Kelçü emes, eleñ, col bolsun? “Gelmezdin hiç, hayırdır?”

3. *meç.* Bu da ne demek? Yeri mi, zamanı mı? Uygun mu?

Uşunday uçurda tapkan tamaşañızga col bolsun degendey türü. “Böyle bir zamanda yaptığımız şakanın yeri mi? dermiş gibi görünüşü.” (K-TS I).

Karakalpak Türkçesinde

yaşasın (yaşa-: yaşamak) (ünl.) Sevinç ve coşku bildiren ünlem “yaşasın! (KKTS).

He, yaşasın, dep jiberdi Ayımjamal häm birden türgeldi. “Evet, yaşasın, deyiverdi Ayımjamal ve birden doğruldu.” (QTTS IV).

Karaçay-Balkar Türkçesinde

bolsun (bol-: olmak) (ünl.) Olsun, evet, tamam.

Bolsun, aytırma. “Tamam, ben söylerim.” *Bolsun, men kelirme.* “Tamam, ben geleceğim.” *Bolsun de men aythanña.* “Olsun de, dediğime.” (QMOS).

caşasın (çaşa-: yaşamak) (ünl.) Yaşasın! (QMOS).

Caşasın Oktyabr revulyutsiya! Caşasın Sovet vlast! Caşasın Lenin! “Yaşasın Ekim Devrimi! Yaşasın Sovyet egemenliği! Yaşasın Lenin! (MT2009/4, 45).

Kumuk Türkçesinde

yaşasın (yaşa-: yaşamak) (ünl.) Yaşasın, yaşa!

Yaşasın yaşaw, tariq tügül daw! “Yaşasın hayat, gerek değil savaş!” (QRS-2).

Kırım-Tatar Türkçesinde

aşq olsun (aşk: aşk; ol-: olmak) (ünl.) 1. Beğeni bildirir, aşk olsun, helal olsun.

Sır ortagım Sitü'men uydurdık bir ses / Şıñlaganda “Aşk olsun” der bizge herkes. “Sırdaşım Sitü ile uydurduk bir ses / Çınladıkça “Aşk olsun” der bize herkes.”

2. Kınama bildirir, aşk olsun (DKAS I).

ur-patlasın (ur-: vurmak; patla-: patlamak) (sf.) Vur patlasın çal oynasın; eğlenceli, zevkli.

Ur-patlasın toy kete. “Vur patlasın çal oynasın düğün (tüm hızıyla) devam ediyor.” (KRUL III). *Anda ur-patlasın ziyafet devam ete edi.* “Orada vur patlasın çal oynasın ziyafet devam ediyordu.” (KTTSV, 2134).

yaşasın (yaşa-: yaşamak, var olmak) (ünl.) Yaşasın!

Aydiñız arkadaşlari bir daa bakırayık: Yaşasın teşkilât! Yaşasın teşkilâtçılar! “Haydi arkadaşlar, bir daha bağıralım: Yaşasın teşkilat! Yaşasın teşkilatçılar!” (DKAS III).

1.3. Birinci Çokluk Şahıs Emir Ekindeki Kalıplaşmalar

Birinci çokluk şahıs emir ekinin Kıpçak grubu Türk lehçelerindeki fonetik varyantları şu şekildedir: *Tat.* -Iyk; *Başk.* -yIk / -AyIk; *Kazk.* -yIK / -AyIK; *Kırg.* -All(k), -OIU(k) / -yII, -yIU; *Kkp.* -yIK / -AyIK; *Kar.* -yIK, -yIX, -yux / -AyIK, -ayIX; *Nog.* -yIk / -AyIk; *Kar. Bal.* -AyIK; *Kum.* -yIK, -yUK / -AyIK; *Kır. Tat.* -yIK / -AyIK. Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Tatar, Başkurt, Karakalpak ve Kumuk Türkçelerinde kalıplaşma örnekleri bulunan birinci çokluk şahıs emir ekinin kalıplaşma nedenlerinden ilki kural dışı türetmelerden yapım eki yetersizliğini gidermek amacıyla yapılan türetmelerdir. Bu nedene bağlı olarak türetilmiş bazı bağlaçlar tespit edilmiştir: *Tat.* *eytiyk*; *Başk.* *eyteyék*; *Kkp. / Kum.* *aytayıq* “diyelim ki, farz edelim ki”. Kıpçak grubunda tespit edilen birinci çokluk şahıs emir eki kalıplaşmaları aşağıdaki gibidir.

Tatar Türkçesinde

eytiyk (eyt-: demek) (bağ.) 1. Mesela. 2. Diyelim ki (K-TTS).

Eytiyk bügəngə könde xel şaktıy eybet, irtege indi tağın da yaxşırak bulaçak. “Diyelim ki bugün durum oldukça iyi, yarın daha da iyi olacak.” (TTAS I).

Başkurt Türkçesinde

eyteyék (eyt-: demek) (bağ.) Diyelim ki, farz edelim ki, mesela.

Eyteyék, tsexqa birey yeş kəşə eşke kile iken... “Diyelim ki, dükkâna genç biri çalışmak için gelecek...” (BTAH X).

Karakalpak Türkçesinde

aytayıq (ayt-: demek, söylemek) (bağ.) Diyelim ki.

Aytayıq, ol bugün keldi deyik, biz buğan ne ilaj isleyimiz. “Diyelim ki o bugün geldi, biz buna ne çare bulalım.” (KKTG, 238).

Kumuk Türkçesinde

aytayıq (ayt-: söylemek, demek) (bağ.) Diyelim ki, farz edelim ki, varsayalım.

Yaxşı, aytayıq ol aytağan tüz bolsun. “Tamam, diyelim ki onun dediği doğru olsun.” (KTS-2; QOS).

1.4. İkinci Çokluk Şahıs Emir Ekindeki Kalıplaşmalar

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden sadece Kazan-Tatar ve Kırım-Tatar Türkçelerinde örneği tespit edilen ikinci çokluk şahıs emir eki kalıplaşması, kural dışı türetmelerden kalıp sözler oluşturmak amacıyla türetilmiş ünlemlerden ibarettir

Tatar Türkçesinde

eydegöz (eyde-: sürmek, dehlemek) (ünl.) Haydi.

Eydegöz min səznə ez bulsa da ozatam digen. “Haydi, ben sizi birazcık da olsa uğurlayacağım, demiş.” *Eydegöz ipteşler cırlaşayık.* “Haydi, arkadaşlar türkü söyleyelim!” (KTT, 511).

Kırım-Tatar Türkçesinde

aydıñız (ayda-: haydamak, sürmek, dehlemek) (ünl.) Haydi (KRUL I).

Aydıñız balalar kettik. “Haydi, çocuklar gidelim.” (KTLG, 28).

2. Şart Ekindeki Kalıplaşmalar

Şart kipi; iş, oluş veya hareketin bir şarta bağlandığını ve koşullu bir gerçekleşmeden bahsedildiğini bildiren kiptir. Bu kipin, emir ve gereklilikten ayrılan yanı herhangi bir yargı bildirmemesi ve cümlede yardımcı, bağlayıcı veya tamamlayıcı nitelikte olmasıdır. Eski Türkçede şart eki -sAr şeklindeydi ve çekiminde şahıs zamirleri kullanılırdı: *koysarmen, koysarsen* vb. Batı Türkçesinde geldiğinde ek, hem şekil hem de çekim bakımından değişikliğe uğramıştır. Bu dönemde -sA şeklinde olan şart ekinin çekiminde, çokluk birinci şahıs hariç, iyelik kaynaklı şahıs ekleri kullanılmıştır: *olsam, olsañ, olsa, olsavuz, olsañuz, olsalar*. Osmanlı Türkçesinden sonra birinci çokluk şahıs çekimindeki -vUz eki, yerini -k’ye bırakmış ve ek günümüz Türkiye Türkçesine bu şekilde geçmiştir. Kıpçak grubu Türk lehçelerinde şart çekimi için -sA eki kullanılmakla beraber Kırgız Türkçesinde ekin yuvarlak ünlülü -sO şekli ile Başkurt Türkçesinde ses değişiminden kaynaklı -hA şekline rastlanmaktadır.

-sA şart eki, geçmişten günümüze tasarlama kipleri içerisinde çekim eki kalıplaşmasına en yatkın olan ektir. Tarihi Türkiye Türkçesinde şart ekinin kalıplaşarak türettiği; *gerakse... gerekse* “eğer... eğer, ister... ister”, *ise* “olunca, -IncA, -dlğl vakit”, *kimerse/kimesne/kimsene* “kimse”, *nemerse/nese/nesene/nesne* “nesne, şey”, *varmısa/varmıadı/varmıssa* “olsa, bulunsa”, *varsa* “olsa olsa” (Tar. Söz.) şeklinde birtakım sözcükler bulunmaktadır. Günümüz Türkiye Türkçesinde de -sA ekinin kalıplaşarak türettiği birçok sözcük bulunmaktadır: *kimse, meğerse, nasılsa, nedense, nesne, neyse, neredeyse, olsa olsa, oysa, öyleyse, yoksa* vb. (TS).

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde -sA şart ekinin, fillerin yalın hâllerine geldiği gibi -ma fiilden fiil yapan ek almış şekillerine gelerek kalıplaştığı da görülmektedir: Tat. *bulmasa* “hiç değilse, öyleyse, veya”, *citmese* “üstelik, buna ek olarak”, *içmasa/içmasam* (<hiç bul- (olmak)-ma-sa-ma (kuv. edt.) “üstüne üstlük, bu da yetmezmiş gibi”; Kazk. *äytpese* (äytpе-<öytpе-: öyle yapmamak) “yoksa, öyle ise”; Kırg. *ce bolboso* (ce: veya; bolbo-: olmamak) “veyahut, veya”, *emese* (er- (olmak, var olmak)-me-se) “aksi takdirde, o zaman”; Nog. *oması* (oma-<uma-: muktedir olmamak) “yoksa, aksi takdirde”. Başkurt Türkçesinde bir örnekte kalıplaşmış şart ekinin sonra sI<çI kuvvetlendirme edatı gelmiştir: *bulhası* (bul- (olmak)-ha+sı) “keşke”. Kırım-Tatar Türkçesinde tespit edilen bir örnekte ise şart ekinin sonra ma kuvvetlendirme edatı gelmiştir: *megersem* (meger (meğer)+er- (olmak, var olmak)-se+me (kuv. edt.) “meğer, meğerse”.

Kıpçak grubunda şart eki, çoğunlukla üçüncü çokluk şahısta çekimlenerek kalıplaşırken ikinci teklik şahısta çekimlenmiş örneklere de rastlanır: Tat. *nik*

diseñ “çünkü”, Başk. *baqhañ* “gördük ki, baktık ki; meğer”, *eleyheñ* (<alay (öyle)+ *ir-<er-* (olmak, var olmak)-he-ñ) “öyleyse”; Nog. *nege deseñ* (<ne+ge de-se-ñ) “çünkü”. Şart eki kalıplaşmalarında düşmüş veya erimiş *er-/ir-* (olmak, var olmak), *bol-/bul-* (olmak) fiillerine sıkça rastlanmaktadır. Bunlar, aynı zamanda ekin kalıplaşma nedenlerinden olan kural dışı türetmelerden öge düşmesi sonucu oluşmuş örnekleridir: Tat. *alaysa/aysa*<*alay* (öyle)+*ir-<er-se*, *içmasa/içmasam*<*hiç bul-ma-sa-ma* (kuv. edt.), *kēmse*<*kēm* (kim)+*er-se*, *nerse*<*ni* (ne)+*er-se*, *yeise*<*ye* (veya)+*ir-se*, *yugıyse/yuksa*<*yuk* (yok)+*ir-se*; Başk. *eleyhe/eleyheñ*<*alay* (öyle)+*ir-<er-he*, *ihe/irse*<*ir-he-<er-se*, *ulayha*<*ulay* (öyle)+*ir-<er-he*; Kazk. *äsirese*<*äsire* (aşırı, fazla)+*er-se*, *birese*<*bir+er-se*, *köbinese*<*köb* (çok)+*i+n+e+er-se*; Kkp. *emese*<*er-me-se*, *yamasa*<*ya* (veya)+*ma* (kuv. edt.)+*er-se*; Nog. *ese*<*er-se*; Kar. Bal. *aymısa*<*alay* (öyle) *mı bol-sa*.

Kural dışı türetmelerden yapım eki yetersizliğini gidermek amacıyla türetmeler, -sA şart ekinin Kıpçak grubundaki kalıplaşma nedenlerinden bir diğeridir. Bu nedene bağlı olarak çok sayıda bağlaç, zarf ve birkaç zamir türetilmiştir. Bu lehçe grubunda ekin bir diğer kalıplaşma nedeni ise kalıp sözler oluşturmak amacıyla yapılan türetmelerdir. Kalıplaşma sonucu türetilmiş ünlemler dilek, istek ve temenni bildiren (Bask. *bulhası* “keşke”; Kazk. *buyırsa* “nasip, kısmet olursa, inşallah”); onay, kabul bildiren (Kar. Bal. *aymısa* (<alay (öyle) *mı bol-* (olmak)-sa) “peki, olur, olsun”); sevinç, mutluluk bildiren (Tat. *içmaha/içmaham* “çoğunlukla “bına” zamiriyle kullanılıp hayret, sevinç gibi duyguları ifade eder”) kalıp sözler şeklindedir.

-sA şart ekinin Kıpçak grubu Türk lehçelerindeki kalıplaşma nedenleri; kural dışı türetmelerden öge düşmesi sonucu türetme, yapım eki yetersizliğini gidermek amacıyla türetme ve kalıp sözler oluşturmak amacıyla yapılan türetmeler şeklindedir. Bu lehçe grubunun tamamında görülen -sA şart ekinin kalıplaşma örnekleri, kullanıldıkları cümlelerle birlikte, aşağıda verilmiştir.

Tatar Türkçesinde

aşa barsa (aş-a bar- (varmak) (zf.) *diyal*. Topu topu, en fazla.

Cilek küp kaynatmadım bıyıl, aşabarsa citë-sigëz litırlap kına. “Bu sene çok fazla çilek reçeli kaynatmadım, topu topu yedi sekiz litre kadar (yaptım) sadece.” (BS).

alaysa/aysa (*diyal*.) (<alay (öyle)+*ir-<er-* (olmak, var olmak)-se) 1. (zf.) Öyleyse, o zaman.

Aysa kitem indë min. “O zaman ben şimdi gideyim.” (TTDS). *Alaysa min sëzge başka vakıttı kërëp çığarmın*. “O zaman ben size başka zaman gelirim.”

2. (bağ.) Demek.

Alaysa sën Ferit abzıy kızı iken. “Demek sen Ferit dayının kızıydın.” (TTAS I).

bërnerse (bër: bir; ni (ne)+er- (olmak, var olmak)-se) 1. (zm.) Hiçbir şey.

Tik bërnerse de çıkmıy, uylarımnuñ sukırlıgın küröp, yöregem gene erniy. “Fakat hiçbir şey de çıkmıyor, düşüncelerimin körlüğünü görünce kalbim sızlıyor.”

2. (is.) Bir şey, herhangi bir şey, nesne.

İrtten torıp, kaytmagaçtın, / Agay yorttan yünelse, / Atı üzë kaytıp kile, / -Atlandırğan bërnerse. “Sabah kalkıp geri dönmediğinde, / Ağabey evden ayrılırsa, / At kendisi geri gelir / (onu) Atlandıran bir şey (vardır).”

3. Herhangi bir olay, fikir, durum, şey.

Avılda töplenöp kalsa, bërnerse de kilöp çıkmas idë. “Köye yerleşip kalsaydı, hiçbir şey de başına gelmezdi.”

4. Herhangi bir haber, söz, duyum.

Kazannan bërnerse de yazmıylarmı? “Kazan’dan hiçbir haber yazmıyorlar mı?” (TTAS I).

bulmasa (bulma-: olmamak) (bağ.) Olmazsa, hiç değilse, öyleyse, veya (K-TTS).

citmese (citme-: yetmemek) (bağ.) Üstelik, buna ek olarak.

Citmese, karap toruçılar cıyıldı: sugışnı tamaşa kılırğa, zaldan bërniçe këşë, povarlar hem ofitsiantlar çıkkan idë. “Üstelik izleyenler toplandı: kavgayı izlemek için, salondan birkaç kişi, şefler ve garsonlar çıktı.” (TTAS II).

içmasa/içmasam (<hiç bul- (olmak)-ma-sa-ma (kuv. edt.) (zf.) 1. Şu da olmasa; 2. Üstüne üstlük, bu da yetmezmiş gibi.

-İçmasam, ullarım da kaytıp citmedë ---, -didë karçık--- “-Üstüne üstlük, oğullarım da dönmedi ---, dedi yaşlı kadın---.”

3. Hatta. 4. Hiç olmazsa, hiç değilse (TTAS II).

-Tëlegëm kabul buldı. İçmasam, sëz gene bulsa kaytıp cittëgëz, ulım. “-Dileğim kabul oldu. Üstelik (hiç değilse) döndünüz, geldiniz, oğlum.” (K-TTS).

këmse (këm (kim)+ir<er- (olmak, var olmak)-se) (zm.) Kimse, birisi.

Kötem, yardımge këmse kilmiy, / Axırda kaldım açka, köçke ülmiy. “Beklerim yardıma kimse gelmez, / Sonunda kaldım aç biilaç ölmeden.” (K-TTS).

kirekse-kirekmese (kirek-: gerekmek) (zf.) Gereksiz yere, boşuna, gerekli gereksiz.

Selmen GalleMOV östel östënde taralıp yatkan kitap-defterlerën, kirekse-kirekmese yörtken gazët-jurnalların malayınıñ iskë portfëläne diñgiçlap tutırdı. “Salman Gallamov, masanın üzerinde yayılmış kitap ve defterlerini, gerekli gereksiz taşıdığı gazete ve dergilerini oğlunun eski çantasına tıkıştırıp doldurdu.” (TTAS III).

nerse (ni (ne)+ir<er- (olmak, var olmak)-se) 1. (zm.) Ne?

Nerse soñ ul, irkēm bulmagaç / Bar buluvım bēlen yuklıgım. “Nedir o, özgürlüğüm olmayınca / Var olmakla yokluğum.” (K-TTS).

2. Ne diye, neden?

Töş arbadan, nerse utrasın yeyēlēp... “İn arabadan, ne diye yayılıp oturuyorsun...”

3. Her şey.

Nerse turında gına söleştelər alar. “Her şey hakkında konuştular onlar.”

4. (bağ.) Soru cümlelerinde anlamı kuvvetlendirmede kullanılır; peki. *Nerse, başlıbızımı söleşüvne?* “Peki, başlıyor muyuz söyleşiye?”

5. Şartlı birleşik cümlede ana cümleyi yardımcı cümleye bağlar.

Oyasında nerse kürse, oçkanında şul bula. “Yuvasında ne görürse, uçtuğunda o olur.”

6. (is.) Nesne, eşya.

Kēşēler bik matur nerse kürseler, aña yakınayırğa tırışalar, matur nersene üzēnekē iterge omtıllalar. “İnsanlar çok güzel bir eşya gördüklerinde ona yakınlaşmaya çalışırlar, onun sahibi olmak isterler.”

7. Şey, olay, iş.

Ayıruçā bēr nersege ukuvçı igtıbar itmiyçe kalmas, mögayın... “Özellikle okuyucu bir şeye dikkat etmeden duramaz, sanırım...”

8. kon. Kişi. [Aline:] *Tışkı kıyafetēmnē oşatkansıñ, belki, min çınında bēr kirēbētken nersedēr?* “[Aline:] Dış görünüşümü beğendin, belki, ben gerçekte aksi bir kişiyimdir.” (TTAS IV).

nik diseñ (nik: neden; di-: demek) (bağ.) Çünkü.

Kaytırğa buldım, nik diseñ, xakım bar. “Geri dönmeye karar verdim çünkü hakkım var.” (TG 2, 371).

tēlese (tēle-: dilemek) (zm.) Herhangi bir (soru sözleriyle beraber).

tēlese kaydan: herhangi bir yerden

telese kēm: herhangi biri

tēlese nindiy: herhangi bir biçimde.

Ēlēk kommunistlar fırkasınıñ bērēñçē baskıçtağı kēşēlerē gēne kiyēp soñrak tēlese kēm yünete algaç abruyı töşken nērpa furjakası kēbēk, kün kiyēmge xörmet bēttē. “Önce ancak Komünist Partisinin birinci basamağındaki kişilerin giydiği, sonra herhangi biri yönetici olabildiğinde havası düşen fok deri şapkası gibi, deri giysiye hürmet bitti.” (K-TTS).

yeise (ye (veya)+ir-<er- (olmak)-se) (bağ.) Değilse, ya da, veya.

Polisiya minēm yēğērmē dürt segat eçēnde kitmegenēmnē bēlse, minē tagı totıp alıp, ya törmege ciberecek yeise minē etap bērlen ozataçak idē. “Polis,

benim yirmi dört saat içinde gitmediğimi bilse beni yine tutup ya zindana gönderecek veya jandarma nezareti altında yollayacaktı.” (K-TTS).

yugiyse/yuksa (yuk (yok)+ir-<er- (olmak)-se) (bağ.) 1. Yoksa.

Süzně tiz-tiz ikěňçege bordım, yugiyse kızıp uk kitüvēm bar idē. “Sözü sık sık başka tarafa çevirdim, yoksa kızı verecektim.” (K-TTS). *Elle bērer derviřmē, yuksa tōn adařkan yulçımı?* “Acaba bir derviř mi yoksa gece kaybolmuş bir yolcu mu?”

2. Aslında. 3. İse. 4. Veya.

Zavod yabılğan tekdiyerde, vixodnoy posobiyē ikē atnagamı yugiyse aylıkmı birēle? “Fabrikanın kapanması durumunda tazminat iki haftalık mı veya aylık mı ödenir?” (TTAS VI).

Başkurt Türkçesinde

anihe (<a+n+ihe<al (o)+ir-<er- (olmak, var olmak)-he) (bağ.) Bir işin ikinci bir işten daha iyi olduğunu vurgulamakta kullanılır (BTS) -mAktAnsA, en iyisi.

Buř mēnen vaqıt uźğarıp yōrōgensē, anihe kartuf qazış. “Boşa vakit geçireceğine, en iyisi patates çıkar.” (BTAH I).

baqhañ (baq-: bakmak) (bağ.) Beklenmedik bir şeyin açıklandığı vakitte söylenir; “gördük ki, baktık ki” (BTS); meğer.

[Mahiže:]Küpke barmam, axırı, bōgōn tōřōmde ūlgen balalarımdı küržēm... saqırıp toralar. Baqhañ, tēgē dōyala la esey kerek iken. “[Mahiže:] Uzun yaşamam galiba, bugün düşümde ölen çocuklarımı gördüm... çağırıp duruyorlar. Meğer öteki dünyada da anne gereклиymiş.” (BTAH II).

bulhası (bul- (olmak)-ha+sı<çı (kuv. edt.) (ünl.) Keşke.

Bēyēk kēne tawzi mēngen saqta / Taymay torğan inēk bulhası. / Hēž dustarım mēnen ultırğanda / Tañ atmay torğan tōnder bulhası. “Yüce dağa çıktığımız vakit / Kayıp düşmeden dursaydık keşke. / Siz dostlarımla oturduğumuzda / Sabah olmasaydı geceler keşke.” (BTS).

bulmaha (bulma-: olmamak) (bağ.) Olmazsa, hiç değilse (BTS); öyleyse.

Bulmaha uramda yōrōp kileyēk. “Öyleyse, sokakta yürüyüp gelelim.” *[Yanharı:] Tuqta, bilay yaramay. Bulmaha, hunarğa barıp qaytayım elē.* “[Yanharı:] Dur, bu şekilde olmaz. Hiç değilse, ava gidip döneyim.” (BTAH II).

eleyhe/eleyheñ/ulayha (<alay/ulay (öyle)+ir-<er- (olmak)-he-ñ) (zf.) Öyleyse.

[Küsēr -Niğmetullağa:]Eleyhe, yuldařsı tūgēlmen hiñe, qustım. “[Arabacı, Niğmetulla’ya:] Öyleyse seninle yoldaş değilim, kardeşim.” *Eleyheñ, attı yēgēp kiltērhēnder, eyteyēm.* “Öyleyse, atı koşup getirsinler, söyleyeyim de.” (BTAH X). *Ulayha, bēr hūžēmdē tñla.* “Öyleyse sözümü bir dinle.” (BD 4, 74).

his bulmaha (*Far.* his: hiç; bulma-: olmamak) (zf.) En azından, hiç olmazsa.

Bars yılı barın ses, hic bulmaha, tarı ses. “Pars yılında hepsini saç, hiç olmazsa, darı saç.” (BTAH IX).

ihe/irse (ir-he<er- (olmak, var olmak)-se) (bağ.) İse.

Qartatahı ihe atqa sıbırtqı ye qamsı mēnen huqqandı yaramay torğaydı. “Dedesı ise ata değnek veya kamçıyla vurmayı uygun görmüyordu.” (BTAH III).

ismaha/ismaham (<hiç bul- (olmak)-ma-ha-ma (kuv. edt.) 1. (zf.) Hiç yoksa, hiç olmazsa; hiç değilse.

İsmaham, yēlēn tultırıp, yalından mönrep qaytqanda, ilēn işēne tōşöröp, hew-hewlep qarşı alır. “Hiç değilse, memelerini doldurup, kırdan möleyip döndüğünde memleketini aklına getirip ho ho edip karşılar.”

2. (bağ.) Yokluk ifadesinde anlamı kuvvetlendirmek için kullanılır (BTS), öyle.

İye, ismaham, tižerek yey yētmey. “Evet, öyle, yaz hemen gelmez.”

3. (ünl.) Çoğunlukla “bına” zamiriyle kullanılıp şaşkınlık veya mutluluk ifade eder.

Bına, ismaham, yēğēt! “İşte, işte yiğit!” (BTAH III).

kēmse/kēmsene/kēmhene (kēm (kim)+ir-<er- (olmak, var olmak)-he/-se+ne) (zm.) Kimse, birisi.

Şaltırağan, yaltırağan kēmseleržēñ isēmēne oqşatıp tēzmekke uylanım... “Zarıldayan, ışıldayan kimselerin ismine benzetip dizmeyi düşündüm...” *Ofo qalahın hem Hamaržı haldırtmaşqa nuğay kēnezē Urus isēmlē kēmhene Estrxan gubērnatorına değweler yörötken hem yaw sığarğan.* “Ufa şehrini ve Hamar’ı yıktırmamak için Nogay kinezi Urus isimli kimse, Esterhan valisiyle mücadele etmiş ve sefer düzenlemiş.” (BTAH IV).

küp bulha (küp: çok; bul-: olmak) (zf.) Olsa olsa, en fazla.

[*Podpolkovnik -Kusimovqa:*] *Küp bulha, bıl vazifala bēr yıl yörörhögöz, e unan hēžge barıbēr diviziya bireler.* “[Yarbay, Kusimov’a:] En fazla, bir yıl bu görevde kalırsınız ama ondan sonra size yine de bir birlik verirler.” (BTAH IV).

nerşe (ni (ne)+er- (olmak, var olmak)-şe) 1. (zm.) Ne?

Nerşe buldı? “Ne oldu?” *Nerşeñ yuğaldı?* “Neyin kayboldu?”

2. (is.) Olay, durum, vaka. 3. Şey; varlık, nesne.

Dürt nerşe turahında xasil bulır, kēm kilse le teñrege vasil bulır. “Dört şey hakkında hâsıl olur, kim gelse de Tanrı’ya vasil olur.”

4. Şey, kötü ruhlardan kaynaklanan hastalıklar için tabu bir isim.

nerşenen imlew: şeyden tedavi görmek; *nerşe sıqqan:* şey çıkmış (BTAH VI).

nisēk bulha la (nisēk bul-: nasıl olmak) (zf.) Ne olursa olsun, bir şekilde, ne pahasına olursa olsun.

Yëğët his bër yoqlamay, kërpek de qaçmay, nisëk bulha la tüzërge tırışa. “Delikanlı hiç uyumadan, gözünü bile kırpmadan ne olursa olsun dayanmaya çalıştı.” (BTAH VI).

tëlehe (tële-: dilemek) (bağ.) 1. Soru sözleriyle birlikte gelerek “herhangi bir, herhangi” anlamı verir (BTS).

Polk komissarı Alparov tëlehe nindey şarttarza la boloqhoy bëlme, ruxın tōşörmey. “Alay komiseri Alparov, herhangi bir durumda da (ne şartlarda olursa olsun) huzursuz olmaz, moralini bozmaz.”

2. Soru zamirleriyle beraber kullanılıp “hepsi, hangisi/ne olursa olsun” anlamlarını verir.

[At horap kilgen kēşeler - konyuxqa:] Tëlehe nindey at bir, burıldı bire kürme. “[At almaya gelen kişiler, at bakıcısına:] Hangi atı istiyorsan ver, boz renkte olanı vermeye kalkma.” (BTAH VIII).

uza barha/uza kithe (uz- (geçmek)-a+bar-/kit- (gitmek) (zf.) En fazla.

Uza kithe, bër azna barırmın. “En fazla bir haftaya varırım.” *Ul uza barha, bër ay toror.* “O, en fazla bir ay sürer.” (BTAH IX).

ye bulmaha (ye: veya; bulma-: olmamak) (bağ.) Veya, veyahut, ya da.

Hunğı vaqıtta törlö tēmalarğa lēktsiyalar uqırğa eveslenëp kittë Fehim. Ye bulmaha törlö kitaptar aqtarıp ultırır buldı. “Son zamanlarda çeşitli konularda ders kitapları okumaya heveslendi Fehim. Veya çeşitli kitaplar çevirip durur oldu.” (BTAH IV).

yëtmehe (yët-: yetmek, kâfi gelmek) (bağ.) Bunun üzerine, üstelik.

Yëtmehe, unñ Ebley tigen bërzenbër ulı la üşëp yëtëp “At bulha bütün malayzar hımaq, hunarğa yörör inëm” *tip yenëne tēye.* “Üstelik onun Ebley adındaki biricik oğlu da büyüyüp “At olsa diğer çocuklar gibi ava giderdim.” diyerek üzer.” (BTS).

yuğihe/yuqha (yuk (yok)+ir-<er- (olmak, var olmak)-he) (bağ.) Yoksa.

[Esehë -Rifatqa:] Ye, eyt, yuğihe nasar bulır! “[Annesi, Rifat’a:] Söyle yoksa kötü olur!” *Tuqtağız, yuqha Allahı Teğelenëñ timër tayağı başıgızğa tōşör.* “Durun yoksa Allahutaala’nın demir sopası başımıza iner.” (BTAH X).

Kazak Türkçesinde

äsirese (<äsire (aşırı, fazla)+er- (olmak, var olmak)-se) (zf.) Özellikle, bilhassa (KÄTS II; KTTTS).

Qazaqşa basılmağa, äsirese kitap tüzüwge osı detäl jaqsı deydi. “Kazakça baskıya, özellikle kitap düzenlemeye bu ayrıntı iyi der.” (ÇKT, 128).

äytpese (äytp- <öytp-: öyle yapmamak) (bağ.) Yoksa, öyle ise (KÄTS II).

Äytpese, munday qıyturqı oyın kimge kerek boldı? “Yoksa böyle hilekârca oyun kime gerekli?” (ÇKT, 129).

birese (bir+er- (olmak, var olmak)-se) (bağ.) Bir... bir..., kâh... kâh... (KÄTS IV).

Birese olay, birese bılay. “Bir öyle bir böyle.” (KTTTS). “Ne qilğan adam eken?” - dep bayqasa, älgi kisi jerge birese oñ qulağın töseydi, birese sol qulağın töseydi. “Bu da kimmiş?” diyerek dikkatle baktıklarında, o adamın kâh sağ kulağını kâh sol kulağını yere dayadığını görürler.” (TDEMA 6, 220).

bolmasa (bolma-: olmamak) (bağ.) Yoksa, veya, ya da.

Bolmasa men aytayın, al sen tiñda endeşe. “Veya ben konuşayım sen de dinle o zaman.” (KÄTS III).

buyırsa (buyır-: nasip olmak) (ünl.) Nasip, kısmet olursa, inşallah (KTTTS).

Buyırsa, tağı bir armanıma jetkeli turmun. “İnşallah, bir kez daha emelime ulaşacağım.” (KÄTS III).

jatsa-tursa (jat-: yatmak; tur-: kalkmak) (zf.) Yatsa kalksa, her zaman.

Jatsa-tursa oyi Ebilxayırdıñ ornun basuw. “Her zaman düşüncesi, Ebilhayır’ın yerine geçmekti.” Jatsam-tursam tileymin tek Tağdırdıñ, / Tüsmesin dep äwmeserdiñ qolına. “Her zaman dilerim yalnızca kaderin, / Düşmesin diye bir serserinin eline.” (KÄTS VI).

köbinese (<köb (çok)+i+n+e+er- (olmak, var olmak)-se) (zf.) Çoğunlukla, genellikle (KÄTS VIII).

Bıraq biz tänibiznen tirşilik etpeymiz, köbinese janımızben tirşilik etemiz. “Ancak biz sadece vücudumuzla yaşamıyoruz, çoğunlukla ruhumuzla yaşıyoruz.” (TDEMA 6, 170).

närse (ne+er- (olmak, var olmak)-se) (is.) 1. Nesne, eşya, şey (KTTTS).

Bir närse aytatın edim. “Bir şey söyleyecektim.” (KTS-1). Birew astıq aladı, birew marjan, ärkimge birdey närse bermes bazar. “Biri tahıl alır, biri mercan, herkese aynı şeyi vermez pazar.”

2. *fels.* Kavram.

Obyektisiz närse joq. “Objesiz kavram yoktur.”

3. Mal mülk.

Süyenerlik adamdı qurmat qıl, / Awlaq bop änin satıp närse alğannan. “Güvenilir kişiye hürmet et, / Uzak durup şarkısını satıp mal mülk alandan.”

4. Durum, hâl, mesele, olay.

Al meniñ qolıma qalam aluwıma sebepsi bolğan närse... “O, benim elime kalem alışımaya sebep olan olaydır...” (KÄTS XI).

nege deseñ (ne: ne? de-: demek) (bağ.)

Çünkü. Nege deseñ, “örkeniyet üşin kerek” dedik. “Çünkü “medeniyet için gerekli” dedik.” (ÇKT, 128).

nemese (ne+me (kuv. edt.)+er- (olmak, var olmak)-se) (bağ.) Veya, ya da, veyahut (KTTTS; KÄTS XI).

Gülmira, apaña kömektes nemese sabağıñdı qara. “Gülmira, ablana yardım et ya da dersine bak.” (ÇTYD 3, 140).

Kırgız Türkçesinde

anan kalsa (al (o)+dan kal- (kalmak)-sa) (zf.) Üstelik, bir de.

Anan kalsa kırgızdın cerinin keremeti bir ukmuş go! “Üstelik Kırgız topraklarının keremeti müthiş, ya!” (K-TS I).

antpese (antpe-<anı etpe-: öyle yapmamak) (bağ.) O hâlde, öyle mi, acaba (KS); aksi takdirde.

Antpese, el ulam al cerden kete berse boş cerge koşunalar kızığat da. “Aksi takdirde, halk tekrar tekrar ayrılmaya devam ederse, komşular boş yerle ilgileneceklerdir.” (Kırg./url).

asirese/asirese (<asire (aşırı, fazla)+er- (olmak, var olmak)-se) (zf.) 1. Ayrıca.

Borbordun kalkı, asirese, madaniy çöyrölör, Kırgız komuzu menen taanış. “Başkent halkı, ayrıca, medeni çevreler Kırgız kopuzu ile tanıdık (kopuzu bilirler).” (KTTS I).

2. Özellikle, hele, bilhassa.

Asirese, Kant sezimdin apriorduk formaların tabuuga umtulat. “Özellikle Kant, duygunun kanıtlanmamış türlerini bulmaya gayret eder.” (K-TS I).

bassa-tursa (bas-: basmak; tur-: kalkmak) (zf.) Her zaman, daima.

Bassam-tursam oyumdasıñ. “Her zaman aklımdasın.” (K-TS I).

bolso (bol-: olmak) (bağ.) İse.

Men bolso acaldın oguna kabıldım. “Ben ise ecelin okuna kapıldım.” (ÇTYD 3, 211).

cadasa (cada-: bıkmak) (zf.) Hiç olmazsa, hiç değilse; en azından (K-TS I).

Cadasa koluña karmagan kazığıñ cok. “Hiç olmazsa, elinde tutacak kazığın yok.” *Askar cadasa, cekşembi küñü da tañdan turat.* “Askar en azından pazar günü de erken kalkar.” (KTTS I).

catsa-tursa (cat-: yatmak; tur-: kalkmak) (zf.) Yatıp kalkıp, her zaman.

Catsa-tursa anı oloyt. “Yatıp kalkıp onu düşünüyor.” (K-TS I).

ce bolboso (ce: veya; bolbo-: olmamak) (bağ.) Veyahut, veya.

Al kişi cırgalçılıkka ıksırıp kele cetkanday, ce uzak coldo ısık küngö talıkşıp, kalıp kele catkanday, ce bolbosu tereñ kıyaldın dariyasında kulaç urup bara catkanday. “O kişi rahattan şımarmış gibi veya uzun yolda sıcak günde yorulup sızmış gibi veyahut derin bir hayal denizinde kulaç vurup gider gibi.” (BKT, 238).

emese (er- (olmak, var olmak)-me-se) (bağ.) Eğer öyle ise; o takdirde; meğer öyle imiş; aksi takdirde (KS), o zaman.

Bar emese, ertelep kamına bergile. “Git o zaman, erkenden hazırlık görünüz.” (K-TS I).

kala berse (kal-a ber-: kalıvermek) (bağ.) Hatta, üstelik.

Uşul uçurda men özümü düynödöğü eñ baktıluu, eñ küçtüü, kala berse eñ suluu adam bolup köründüm. “O sırada ben kendime dünyanın en mutlu, en güçlü hatta en güzel insanı olarak göründüm.” (K-TS II).

köbünese (<köp (çok)+ü+n+e+er- (olmak, var olmak)-se) (zf.) Genellikle.

Añgeme köbünese Karakoldoğu okup cürgön baldar cönündö boluuçu. “Hikâye genellikle Karakol’da okumakta olan çocuklar hakkındaydı.” (KTTS II).

köp bolso (köp: çok; bol-: olmak) (zf.) En fazla, çok çok.

Köp bolso bizdi körö albay / Uşak kılar içi tar. “En fazla bizi çekemeyip / Dedikodumuzu yapar kıskanç.” (K-TS II).

körsö (kör-: görmek) (bağ.) Meğer.

Alardın bölmösünö ugulat eken körsö. “Onların odasından duyuluyormuş meğer.” (K-TS II).

nerse (ne+er- (olmak, var olmak)-se) (is.) 1. Nesne, madde (KS). 2. Şey, madde, eşya, söz, olay, durum.

Kısa metrdüü kino sıyaktuu bir nerse çıgaram go dep cürdü ele. “Kısa metrajlı film gibi bir şey çıkarabilirim galiba diyordu.” (K-TS II).

otursa-tursa (otur-: oturmak; tur-: kalkmak) (zf.) Oturup kalksa, yatsa kalksa, her zaman.

Otursa-tursa esinden ketpeyt. “Yatsa kalksa aklından çıkmıyor.” (K-TS II).

Karakalpak Türkçesinde

äsirese (äsire (aşırı, fazla)+er (olmak, var olmak)-se) (zf.) Özellikle, bilhassa.

Xalıqtıñ, äsirese şıǵıs hayal-qızlarınıñ awhalı jüde awır boldı. “Halkın, özellikle doğunun kadın ve kızlarının durumu çok ağır oldu.” (QTTS I).

birese... birese (bir+er- (olmak, var olmak)-se) (bağ.) Bazen... bazen, bir... bir... (QTTS I).

Birese jasırındı birese körindi. “Bazen (bir) gizlendi bazen (bir) göründü.” (KKTG, 232).

bolmasa (bolma-: olmamak) (bağ.) 1. Veya, ya da, yahut (KKTS; QTTS I).

Äsirese oraqtıñ waqtı kelgende küni-tüni qırmanıñ basında, bolmasa dän qabıllaytuǵın stantsiyada yamasa jolda jüretuǵın edik. “Ayrıca, hasat zamanı geldiğinde gece gündüz harmanın başında veya buğday alım yerinde yahut yolda idik.” (KKTG, 233).

2. Buna rağmen, yine de.

Sonu bile tura mağan ökpelegeniñe azlap renjiymen, bolmasa seniñ kewliñdi qabartayın degen mende niyet joq. “Onu bile bile bana kızmana üzöldüm, ama (buna rağmen) senin gönlünü kabartmaya niyetim yok.” (KKTG, 235).

bolsa (bol-: olmak) (bağ.) İse.

Kempir apam bolsa, Oqsananiñ şaşların tarap atır. “Yaşlı annem ise Oksana’nın saçlarını tarıyor.” (KKTG, 233).

emese (er- (olmak)-me-se) (bağ.) Veya, yahut, ya da (KKTS; QTTS II).

köbinese (köb (çok)+i+n+e+er- (olmak, var olmak)-se) (sf.) Birçok.

Köbinese jas balalar awırdı. “Birçok bebek hastalandı.” (KKTG, 156).

närse (ne+er- (olmak)-se) (is.) Nesne, şey, eşya (QTTS III).

Närse qoymay işinde, / Meylinşe olja aladı. “Hiçbir şey bırakmadan içerde, / İstedikleri gibi ganimet çaldılar.” (TDEMA 4, 487).

nege deseñ (<ne+ge de-se-ñ) (bağ.) Çünkü.

Buni uşın seni ayıplawğa bolmaydı, nege deseñ sen ele köp närselerdi körgeñiñ joq. “Bunun için seni cezalandırmaya gerek yok, çünkü sen hâlâ çok şey bilmiyorsun.” (KKTG, 236).

yamasa (ya (vaya)+ma (kuv. edt.)+er- (olmak)-se) (bağ.) Veya, ya da, yahut.

Bügin yamasa erteñ tağı xabar alaman. “Bugün veya yarın yine haber alırım.” (QTTS IV).

Nogay Türkçesinde

ese (er- (olmak)-se) (bağ.) İse, -mAktAnsA.

Aşikkannan ese, erte şıksak ärüv. “Acele etmektense erken çıksak daha iyi olur.” (NRS). *Kuyıga künde de kelip otırgannan ese, bir yorıkka kuyıdı äkete koysak, ärüv tuvilma?* “Her gün kuyuya gelip oturmaktansa kuyuyu bir düzene koyuversek daha iyi değil mi?” (NTG, 198).

ol bolmasa (ol: o; bolma-: olmamak) (bağ.) Yoksa, aksi takdirde.

Kambak bolsa da, yıyıp äkeleyik ol bolmasa, keşe buyıgarmız. “Çalı çırpı da olsa toplayıp gelelim, yoksa gece donarız.” (NTG, 199).

omasa (oma-<uma-: muktedir olmamak) (bağ.) 1. Yoksa, aksi takdirde.

Ket dep aytaman, omasa kulfulla okırman. “Sana git diyorum yoksa Kulhu vallahu okurum.”

2. Çünkü.

Tek kiyiz börkimdi ber, omasa kün bek kızdıradı. “Tek keçe börkümü ver çünkü güneş çok yakıyor.” (NTG, 199).

onnan ese (ol (o)+dan er- (olmak)-se) (bağ.) O yüzden.

Adasarman dep korkaman. Onnan ese meni ozgar. “Şaşırırım diye korkuyorum, o yüzden beni geçir.” (NTG, 199).

yok dese (yok: yok; de-: demek) (bağ.) Yoksa.

Yañıma yok dese kiyilgenme? “Yeni mi yoksa giyilmiş mi?” (NTG, 202).

Karay Türkçesinde

ese (er- (olmak)-se) (H/K/T) (bağ.) 1. Eğer. 2. İse, ...(y)A gelince;

men ese: ben ise, bana gelince (KRPS). *Eğer kınğırayttım ese, men öz işimni tüzätim.* “Eğer eğri ise ben kendi işimi düzeltereğim.” (KTD, 162).

kimsa/kümse (kim+er- (olmak)-se) (K) (H: kimes) (zm.) Kimse, herhangi biri.

Kümseni körmedim. “Kimseyi görmedim.” (KRPS).

nerse/nersä (ne+er- (olmak)-se) (T) (H: nerse) (is.) Şey, eşya (KRPS).

Eki nersä kolamın katıydan; ayamağın mendän ölmäsindän burun. “Katından iki şey diliyorum, ölmeden önce benden uzaklaşma.” (KTD, 216).

yasa/yesa/yese (ya (vaya)+er- (olmak)-se) (K) (bağ.) Veya, ya da (KRPS).

yemese/yemesä (ya (vaya)+ma (kuv. edt.)+er- (olmak)-se) (T) (H: yemese) (bağ.) 1. Ve.

Tek küçümüzdän- de taldıx, yemesä xalsızlandıx. “Ancak yorulduk ve hâlsizleştik.” (KTD, 162).

2. Ya da, yoksa, veya (KRPS).

Karğavçu atasın yemesä anasın; sönädir çırağı ortasında karanğının. “Annesini veya babasını lanetleyenin ışığı karanlığın ortasında söner.” (KTD, 204).

yoxsa (yox (yok)+er- (olmak)-se) (T) (K: yoqsa) (bağ.) Yoksa, aksi takdirde (KRPS).

Sen bunları aqılından çıkar da bir daha sevlеме, yoqsa sana ogul dimem. “Sen bunları aklından çıkar da bir daha söyleme, yoksa sana oğlum demem.” (KKYBM, 70).

Karaçay-Balkar Türkçesinde

aymısa (<alay (öyle) mı er- (olmak)-se) (ünl.) Peki, olur, olsun anlamında bir söz.

Aymısa barsın. “Peki, gitsin.” (QMOS). *Aymısa ol kelmese de kesibiz barırbız.* “Olsun, o gelmese de kendimiz gideriz.” *Aymısa, bugün bolmağanlıqğa tambla ayırbız.* “Peki, bugün olmasa yarın söyleriz.” (KMST).

ese (er- (olmak)-se) (bağ.) 1. İse, +A nazaran.

Tüneneden ese bugün cıladı. “Düne nazaran bugün daha sıcak.”

2. İse, olsa bile.

Ne qıyın ese da, işni boşarğa kerekdi. “Ne kadar zor olsa da işi bitirmek lazım.” (QMOS).

bolsa da (bol-: olmak) (bağ.) Ama, fakat.

Dersni oqudum, bolsa da igi añlamadım. “Ders çalıştım ama iyi anlamadım.” (MTŞAS). *Tawsonu awuzçuğundan tulırw bek kıynalıp çığa edi, bolsa da bar küñün da salıp söleşgen edi.* “Tavso’nun ağzından nefesi zar zor çıkıyordu fakat var gücüyle konuşmuştu.” (SH, 163). *Tawso eki da, üç da qaytarıp, oqup-oqup kördü. Bolsa da, bir da halat cerin körmedi.* “Tavso, ikişer üçer kez tekrar tekrar okudu. Fakat tek bir hatalı yerini bile görmedi.” (SH, 179).

ne üçün deseñ (ne için: niçin; de-: demek) (bağ.) Çünkü.

Colowçula keçe qalırğa onowlaşdıla, ne üçün deseñ keç bolğan edi. “Yolcular gece kalmaya karar verdiler çünkü geç olmuştu.” (ÇTYD 3, 598).

oğese (oğay (hayır) er- (olmak)-se) (bağ.) Yoksa, aksi takdirde (KMTS).

Oğese menimi qozuy turasa? “Yoksa benimle dalga mı geçiyorsun?” *Oğese sen eşitmeymi turasa?* “Yoksa sen duymadın mı?” *Qızılmı oğese karamı?* “Kırmızı mı yoksa siyah mı?” (QMOS). *Ol kele turğan Aliymidi oğese Aslanmıdı?* “Şu gelen Ali mi yoksa Aslan mı?” (MTŞAS). *-Tüp colnumu oğese oğarı colnumu barayıq? - dep sorğan edi.* “-Aşağı yoldan mı yoksa yukarı yoldan mı gidiyoruz? diye sormuştu.” (SH, 104).

Kumuk Türkçesinde

aleyse (aley<alay (öyle)+er- (olmak)-se) (zf.) Öyleyse, böyle bir durumda, o zaman.

Aleyse sen kinoğa barasan. “O zaman sen sinemaya gidersin.” (QRS-2).

busa (<bol- (olmak)-sa) (bağ.) 1. İse.

Tawnu başında üy, tübünde busa- giççi özen. “Dağın başında ev, dibinde ise küçük akarsu.” (QRS-2). *Aytğanıñ gümüş busa, aytmağanıñ altındır.* “Söyleyeceğin söz gümüş ise söylemeyeceğin söz altındır.” (TDEMA 8, 148).

2. Oysa, halbuki.

Men sizge gelgen edim, sen busa üyde yoq ediñ. “Ben size gelmiştim, oysa sen evde yoktun.”

3. O zaman, öyleyse.

Busa, sen özün ayt. “Öyleyse sen söyle.” *Tez bol busa.* “Öyleyse daha çabuk ol.” (QRS-2). *-Busa sizge men de yoldaş bulaman! -dey qoyan.* “-Öyleyse ben de sizinle arkadaş olayım, demiş tavşan.” (TDEMA 5, 674).

ese (er- (olmak)-se) (bağ.) 1. Ancak; +dAn başka, dışında.

Ondan yol bulan tügül ese, dağı yerden barma bolmay. “Oraya yol dışında gitmek imkânsızdır, oraya ancak yoldan gidilir.”

2. +A nazaran, +dAn ziyade.

Tünegün ese, bugün issi. “Bugün düne nazaran daha sıcak.” *Günden ese dünyağa ay yuwuq.* “Ay, dünyaya güneşten daha yakındır (*harf.* Güneşten ziyade dünyaya ay yakındır).” *Sen oylayğandan ese, bu tınç.* “Bu, senin düşündüğüne nazaran daha kolay.” (KTS-2).

kimese (kim+er- (olmak)-se) (zm.) Kimse, birisi.

Kimese birew gele dep, biz qarap turmasbız. “Kimse gelecek mi diye bakıp durmayız.” (QRS-2).

yoğese (yok+er- (olmak)-se) (bağ.) Yoksa, aksi takdirde.

Tez boluğuz, yoğese poyezd getip qalacaq. “Çabuk olun, yoksa tren gidecek.” (KTS-2). *Yürügüz barayıq, yoğese teatrğa geç bolacaqbız.* “Yürüyün gidelim aksi takdirde tiyatroya geç kalacağız.” (QRS-2).

Kırım-Tatar Türkçesinde

ise (<er- (olmak)-se) (bağ.) İse, eğer.

Olardan birisinin tabiyatı yaxşı, ekincisi ise, -ters mesepniñ biri. “Onlardan birinin karakteri düzgün ikincisi ise huysuzun biri.” (KRUL I).

kimse (*diyal.* kimsa) (kim+er- (olmak)-se) (zm.) Kimse, birisi.

Sözge çıqacaq kimse bar mı? “Konuşacak kimse var mı?” (KRUL I). *Kimse bilmez Tanrıdağnıñ yaşını, / Tuman aldı Altaylarınıñ başını.* “Kimse bilmez Tanrı Dağ’ının yaşını, / Duman aldı Altayların başını.” (QS, 172).

megersem (meger (meğer)+er- (olmak)-se+me (kuv. edt.) (zf). Meğer, meğerse.

Bizler dünyaya kelgenimizniñ manasın anlayamadık. Onı yalnız bir şekişiüwden ibarek sandık. Megersem yalğışkan ekenmiş. “Bizler, dünyaya gelişimizin manasını anlayamadık. Onu bir çekişmeden ibaret sandık. Meğerse yanılmışız.” (DKAS II).

nasılsa (nasıl+er- (olmak)-se) (zf.) 1. Bilinmeyen bir sebeple, nasılsa; 2. Er ya da geç, nasılsa (DKAS II).

nerse (ne+er- (olmak)-se) (is.) Şey, nesne.

Kozüne korünmez iç nerse. “Gözüne görünmez hiçbir şey.” (KRUL II).

nedense (neden: neden?) (zf.) Nedense, nedeni bilinmeyen bir sebepten (DKAS II).

neyse (*diyal.* niyse) (ne ise<ne+er- (olmak)-se) (bağ.) 1. Neyse, önemi yok.

Sebebi olsa, neyse, sebebi yoq! “Sebebi olsa neyse, sebebi yok!”

2. Nihayet, sonunda, çok şükür (KRUL II).

Şalgıcılar başladı / Niyse, tıraş awasın! “Çalgıcılar başladı / Çok şükür, tıraş havasına!”

3. Uzatmayalım, konuyu kapatalım, neyse.

Neyse, tatarın Kırımdan köşmesine sade bu toprak meselesi tuwul ya, taa başka şeyler de bar. “Neyse, Tatarların Kırım’dan göçmesine (sebepl) sadece bu toprak meselesi değil ya daha başka şeyler de var.” (DKAS II).

yoksa (yoqsa) (yok+er- (olmak)-se) 1. (zf.) Aksi halde, yoksa; başka bakımdan.

Yazık tuvıl mı kızga, onıñ anasına, babasına? Yoksa, iyğilik için sebepçi bolmak bir derece kadar arıw. “Yazık değil mi kıza, onun anasına, babasına? Yoksa iyilik için sebep olmak bir yere kadar güzel.”

2. Acaba, acep.

Niçün Allah bugün aynı kösterip yarını Bayram çıkarmadı? ... Aynıñ bir başında, bir de soñında tutkan ekı günlük orazam az mı kele yoksa? “Niçün Allah, bugün ayı gösterip yarını bayram çıkarmadı? ...Ayın başında bir de sonunda tuttuğum iki günlük orucum mı az gelir acaba?”

3. (bağ.) Veya, yoksa.

Bo kabahat, bo kusur dinimizde mi, yoksa onu tutmagan, onu yanlış anlagan bizlerde mi? “Bu kabahat, bu kusur dinimizde mi yoksa onu tutmayan, onu yanlış anlayan bizlerde mi?” (DKAS III).

Sonuç

Çekim ekleri, normal şartlarda eklendiği kelimenin türünü değiştirerek kalıcı sözcük türleri oluşturmaz; dolayısıyla eklendikleri sözcükler, sözlüklerde madde başı olamazlar. Fakat birçok nedene bağlı olarak bazen çekim ekleri kalıplaşarak, kendi çekim işlevlerini kısmen, büyük oranda veya tamamen yitirerek kalıplaşmış sözlük birimleri oluşturabilirler.

Bu çalışmada fiil çekim eklerinden olan şart kipi ve emir kipi eklerindeki kalıplaşmalar, örnek cümlelerle ve nedensellik bağlamında incelenmiştir. Fiil kip eklerinin bir cümlede yüklemi oluşturması dolayısıyla bu eklerin kalıplaşmasıyla oluşan sözcükler, cümlelerin kısalıp kalıplaşmasıyla oluşan sözcük özelliği gösterir. İncelemeler neticesinde emir kipi eklerinin kalıplaşmasıyla oluşan sözcüklerin, bir cümle gibi duygu ve düşünceleri ifade edebilme özelliği olan ünlem türünden sözcükler olduğu tespit edilmiştir: **Tat.** *eydegöz* “Haydi”; **Kazk.** *buyırmısın* “Söz, ant; (şuradan şuraya gitmek) nasip olmasın”, *buyırsın* “Umarım, nasip olsun”, *jasasın* “Yaşasın”, *qayteyin* “Ne çare, elden ne gelir”; **Kırg.** *çaşasın!* “Yaşasın”, *col bolsun* “Yolunuz açık olsun; hayırdır? Nereden böyle? Bu da ne demek? Yeri mi, zamanı mı?” ; **Kkp.** *yaşasın* “Yaşasın”; **Kar.** *Bal. bolsun* “Olsun, evet, tamam”, *çaşasın* “Yaşasın”; **Kum.** *yaşasın* “Yaşasın”; **Kır. Tat.** *aşq olsun* “Aşk olsun, helal olsun; kınama bildirir, aşk olsun”, *aydıñız* “Haydi”, *yaşasın* “Yaşasın”.

Emir kipi ekleriyle az sayıda da bağlaç türetilir: (**Tat.** *eytiyk* “Mesela; diyelim ki”, **Başk.** *eyteyék* “Diyelim ki, farz edelim ki, mesela”, **Kkp.** *şınıñ aytayın* “Doğrusu”, **Kkp.-Kum.** *aytayıq* “Diyelim ki”, bir edat: (**Kazk.** *tursın* “öyle, şöyle”, Dursun, ...bırak” ve bir adet sıfat: **Kır. Tat.** *ur-patlasın* “Vur patlasın çal oynasın; eğlenceli, zevkli” da türetilmiştir.

Şart ekinin kalıplaşmasıyla oluşan sözcükler, sayı bakımından emir eklerinin kalıplaşmasıyla oluşan sözcüklerden daha fazladır ve bunların pek çoğu bağlaç türünden sözcüklerdir: **Tat.** *alaysa/aysa (diyal.)* “Demek”, *bulmasa* “olmazsa,

hiç değilse, öyleyse, veya”, *citmese* “Üstelik, buna ek olarak”, *nerse* “Soru cümlelerinde anlamı kuvvetlendirmede kullanılır; peki; şartlı birleşik cümlede ana cümleyi yardımcı cümleye bağlar”, *nik diseñ* “Çünkü”, *yeise* “Değilse, ya da, veya”, *yugıyşe/yuksa* “Yoksa; aslında; ise; veya”; **Başk.** *anihe* “-mAktAnsA, en iyisi”, *baqhañ* “Gördük ki, baktık ki; meğer”, *bulmaha* “Olmazsa, hiç değilse; öyleyse”, *ihe/irse* “İse”, *ismaha/ismaham* “Yokluk ifadesinde anlamı kuvvetlendirmek için kullanılır, öyle”, *tëlehe* “Herhangi bir, herhangi; soru zamirleriyle beraber kullanılıp “hepsi, hangisi/ne olursa olsun” anlamlarını verir”, *ye bulmaha* “Veya, veyahut, ya da”, *yětmehe* “Bunun üzerine, üstelik”, *yugihe/yuqha* “Yoksa”; **Kazk.** *äytpese* “Yoksa, öyle ise”, *birese* “Bir... bir..., kâh... kâh...”, *bolmasa* “Yoksa, veya, ya da”, *nege deseñ* “Çünkü”, *nemese* “Veya, ya da, veyahut”; **Kırg.** *antpese* “O hâlde, öyle mi, acaba; aksi takdirde”, *bolso* “İse”, *ce bolboso* “Veyahut, veya”, *emese* “Eğer öyle ise; o takdirde; meğer öyle imiş; aksi takdirde; o zaman”, *kala berse* “Hatta, üstelik”, *körsö* “Meğer”; **Kkp.** *birese... birese* “Bazen... bazen, bir... bir...”, *bolmasa* “Veya, ya da, yahut; buna rağmen, yine de”, *bolsa* “İse”, *emese* “Veya, yahut, ya da”, *nege deseñ* “Çünkü”, *yamasa* “Veya, ya da, yahut”; **Nog.** *ese* “İse, -mAktAnsA”, *ol bolmasa* “Yoksa, aksi takdirde”, *omasa* “Yoksa, aksi takdirde; çünkü”, *onnan* “O yüzden”, *yok dese* “Yoksa”; **Kar.** *ese* “Eğer; ise, ... (y)A gelince”, *yasa/yesa/yese* “Veya, ya da”, *yemese/yemesä* “Ve; Ya da, yoksa, veya”, *yoxsa* “Yoksa aksi takdirde”; **Kar. Bal.** *ese* “İse, +A nazaran; ise, olsa bile”, *bolsa da* “Ama, fakat”, *ne üçün deseñ* “Çünkü”, *oğese* “Yoksa, aksi takdirde”; **Kum.** *busa* “İse, oysa, halbuki; o zaman, öyleyse”, *ese* “Ancak; +dAn başka, dışında; +A nazaran, +dAn ziyade”, *yoğese* “Yoksa, aksi takdirde”; **Kır. Tat.** *ise* “İse, eğer”, *neyse* (*diyal.* niyşe) “Neyse, önemi yok; nihayet, sonunda, çok şükür; uzatmayalım, konuyu kapatalım, neyse”, *yoksa* (yoqsa) “Veya, yoksa”.

Şart ekiyle türetilmiş zarfların sayısı da bir hayli fazladır: **Tat.** *aşa barsa* “Topu topu, en fazla”, *alaysa/aysa* (*diyal.*) “Öyleyse, o zaman”, *içmasa/içmasam* “şu da olmasa; üstüne üstlük, bu da yetmezmiş gibi; hatta; hiç olmazsa, hiç değilse”, *kirekse-kirekmese* “Gereksiz yere, boşuna, gerekli gereksiz”; **Başk.** *eleyhe/eleyheñ/ulayha* “Öyleyse”, *his bulmaha* “En azından, hiç olmazsa”, *ismaha/ismaham* “Hiç yoksa, hiç olmazsa; hiç değilse”, *küp bulha* “Olsa olsa, en fazla”, *nisëk bulha la* “Ne olursa olsun, bir şekilde, ne pahasına olursa olsun”, *uza barha/uza kithe* “En fazla”; **Kazk.** *äsirese* “Özellikle, bilhassa”, *jatsa-tursa* “Yatsa kalksa, her zaman”, *köbinese* “Çoğunlukla, genellikle”; **Kırg.** *anan kalsa* “Üstelik, bir de”, *asirese/asirese* “Ayrıca; özellikle, hele, bilhassa”, *bassa-tursa* “Her zaman, daima”, *cadasa* “Hiç olmazsa, hiç değilse; en azından”, *catsa-tursa* “Yatıp kalkıp, her zaman”, *köbünese* “Genellikle”, *köp bolso* “En fazla, çok çok”, *otursa-tursa* “Oturup kalksa, yatsa kalksa, her zaman”; **Kkp.** *äsirese* “Özellikle, bilhassa”; **Kum.** *aleyse* “Öyleyse, böyle bir durumda, o zaman”; **Kır. Tat.** *megersem* “Meğer, meğerse”, *nasılsa* “Bilinmeyen bir sebeple, nasılsa; er ya da

geç, nasılsa”, *nedense* “Nedense, nedeni bilinmeyen bir sebepten”, *yoksa* (yoqsa) “Aksi halde, yoksa; başka bakımdan; acaba, acep”.

Ayrıca şart ekiyle türetilmiş bazı zamirler (**Tat.** *bërnerse* “Hiçbir şey”, *këmse* “Kimse, birisi”, *nerse* “Ne? Ne diye, neden? Her şey”, *tëlese* “Herhangi bir”; **Başk.** *këmse/këmsene/këmhene* “Kimse, birisi”, *nerşe* Ne?”; **Kar.** *kimsa/kümse* “Kimse, herhangi biri”; Kum. *kimese* “Kimse, birisi”; **Kır. Tat.** *kimse*), isimler (**Tat.** *bërnerse* “Bir şey, herhangi bir şey, nesne; herhangi bir olay, fikir, durum, şey; herhangi bir haber, söz, duyum”, *nerse* “Nesne, eşya; şey, olay, iş; kişi”; **Başk.** *nerşe* “Olay, durum, vaka; şey, varlık, nesne; şey, kötü ruhlardan kaynaklanan hastalıklar için tabu bir isim”; **Kazk.** *närse* “Nesne, eşya, şey; kavram; mal mülk; durum, hâl, mesele, olay”; **Kırg.** *nerse* “Nesne, madde; şey, madde, eşya, söz, olay, durum”; **Kkp.** *närse* “Nesne, şey, eşya”; **Kar.** *nerse/nersü* “Şey, eşya”) ile birkaç ünlem (**Başk.** *bulhası* “Keşke”, *ismaha/ismaham* “Çoğunlukla “bına” zamiriyle kullanılıp şaşkınlık veya mutluluk ifade eder.”; **Kazk.** *buyırsa* “Nasip, kısmet olursa, inşallah”; **Kar. Bal.** *aymısa* “Peki, olur, olsun”) ile bir adet sıfat (**Kkp.** *köbinese* “Birçok”) da türetilmiştir.

Çıkar Çatışması: Yazarlar tarafından çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Katkı Payı: Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı yaptıklarını beyan etmiştir.

Destek ve Teşekkür: Yazarlar tarafından destek ve teşekkür beyan edilmemiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

Kısaltmalar

Ar.: Arapça

bağ.: Bağlaç

Başk. : Başkurt Türkçesi

Bşk.: Başkan

C.: Cilt

Çev.: çeviren

diyal.: Ağızlarda

edt.: Edat

Far.: Farsça

fels.: Felsefe terimi
harf.: Harfiyen
H: Karay Türkçesinin Haliç ağzı
is.: İsim
K: Karay Türkçesinin Kırım ağzı
Kar.: Karay Türkçesi
Kar. Bal.: Karaçay-Balkar Türkçesi
Kazk.: Kazak Türkçesi
Kırg.: Kırgız Türkçesi
Kır. Tat.: Kırım-Tatar Türkçesi
Kkp.: Karakalpak Türkçesi
Kum.: Kumuk Türkçesi
kuv. edt.: Kuvvetlendirme edatı
Nog.: Nogay Türkçesi
sf.: Sıfat
Tar. Sö.: Tarama Sözlüğü
TS: Türkçe Sözlük
T: Karay Türkçesinin Trakay ağzı
Tat.: Tatar Türkçesi
ünl.: Ünlem
zf.: Zarf
zm.: Zamir
vs.: vesaire

Kaynak Kısaltmaları

BD 4: Ahmet Suleymanov, Gaynislam İbrahimov ve Metin Ergun (Haz.), Başkurt Destanları 4, Ankara: TDK, 2014.

BKT: Mustafa Öner, Bugünkü Kıpçak Türkçesi, Ankara: TDK, 2013.

BS: Nezhret Zimasov, Barda Süzlëğë (Barda Tatarları Söyleşëneñ Dialektologik Süzlëğë), Barda, 2005.

BTAH: F. G. Xisamitdinova (Red.), Başqort Tëläneñ Aqademik Hüzlëğë (1-10 Tom), Öfö: Kitap, 2011-2018.

BTS: Murat Özşahin, Başkurt Türkçesi Sözlüğü, Ankara: TDK Yayınları, 2017.

ÇKT: Nergis Biray, Ekrem Ayan ve Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, Çağdaş Kazak Türkçesi, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018.

ÇTYD 3: Ahmet Buran ve Ercan Alkaya, Çağdaş Türk Yazı Dilleri 3, Ankara: Akçağ, 2019.

DKAS: Saim Osman Karahan, Dobruca Kırım-tatar Ağzı Sözlüğü (I, II, III), Köstence, 2011.

KÄTS: T. Januzak vd. (Red.), Qazaq Ädebi Tiliniñ Sözdigi (On Bes Tomdıq), Almatı: Til Bilimi İnstitutı, 2011.

KRUL: S. M. Useyinov, Qırımatarca-Rusca-Ukraynice Luğat -Üç Tomlı-, Akmesic: Tezis Neşriyat, 2008.

K-TS: Ekrem Arıkoğlu, Cıldız Alimova, Rahat Askarova ve Bilge Kağan Selçuk, Kırgızca-Türkçe Sözlük (Cilt I-II), Ankara: Bengü Yayınları, 2018.

KKTG: Ceyhun Vedat Uyğur, Karakalpak Türkçesi Grameri, Ankara: TDK, 2018.

KKTS: Ceyhun Vedat Uyğur, Karakalpak Türkçesi Sözlüğü, Ankara: TDK, 2019.

KKYBM: Tülay Çulha, Kırım Karaycasıyla Yazılmış Bir Mecmua, Ankara: Ankara Üniversitesi, 2008.

KMTS: Ufuk Tavkul, Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü, Ankara: TDK, 2000.

KTD: Selma Gülsevin, Karay Türklerinin Dili (Troki Diyalekti), Ankara: TDK, 2016.

KTLG: Ahmet Bican Ercilasun (Bşk.), Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I - Fiil - Basit Çekim, Ankara: TDK, 2019.

KRPS: N. A. Baskakov, A. Zayonçkovskogo ve S. M. Şapşala (Red.), Karaimskogo-Rusko-Polskiy Slovar, Moskva, 1974.

KS: K. K. Yudahin, Kırgız Sözlüğü (Abdullah Taymas, Çev.), Ankara: TDK, 2011.

KTS-1: Hasan Oraltay, Nuri Yüce ve Saadet Pınar (Çev.), Kazak Türkçesi Sözlüğü, İstanbul, 1984.

KTS-2: Çetin Pekacar, Kumuk Türkçesi Sözlüğü, Ankara: TDK Yayınları, 2011.

K-TTS: Mustafa Öner, Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü, Ankara: TDK, 2015.

KTTS: A. Akmataliyev, Kırgız Tilinin Tüshündürmө Sөzdüğü (Birinçi Bölük, İkinçi Bölük), Bişkek: Poligrafbumresursı, 2019.

KTТ: Ercan Alkaya ve Zoya Kirillova, Kreşin Tatar Türkçesi, İstanbul: Kesit Yayınları, 2018.

KTTSV: Seher Maşkaraoğlu, Kırım-Tatar Söz Varlığı [Yayımlanmamış Doktora Tezi], İzmir: Ege Üniversitesi, 2018.

KTТTS: Kenan Koç, Ayabek Bayniyazov ve Vehbi Başkapan, Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü, Ankara: TDK, 2019.

QMOS: E. R. Tenişev, H. İ. Süyünçev, Qaraçay-Malqar-Orus Sözlük, Moskova, 1989.

QRS-2: Z. Z. Bammatov, Qumuqça-Rusça Sözlük, Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya, 1969.

QS: Ali Şamil, (Kasumov (Gasımov) İlgar, Çev.), Qırım Sevgisi, Simferopol: QCI Neşriyatı, 2012.

QTTS: Mamut Kalenderov (Red.), Qaraqalpaq Tiliniñ Tüsindirme Sözligi (Tört Tomlıq), Nökis: Qaraqalpaqstan Baspası, 1982-1992.

MT2009/4: Miñi Taw, 2009/4 (146), Temmuz-Ağustos, Nalçik.

MTŞAS: C. M. Guzelanı, Malqar Tilni Şkol Añılatma Sözlüğü, Nalçik: Elbrus, 2000.

NTG: Ayten Atay, Nogay Türkçesi Grameri [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 1998.

SH: Bittirova Tamara Şamsutdinovna (Haz.), Salih Hoçuev -Xaparla, Statyala, Oçerikle, Nazmula-, Nalçık: Elbrus Kitap Basma, 1986.

TDEMA: Şükrü Elçin (Bşk.), Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi (3-8), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2003-2007.

TTAS: A. E. Timërhanov (Bşk.), Tatar Têlênêñ Añlatmalı Süzlêğê (1-6 Tom), Kazan: Tatarstan Rêşpublikası Fenner Akademiyesê, 2015-2019.

TTDS: L. T. Maxmutova (Red.), Tatar Têlênêñ Dialektologik Süzlêğê, Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı, 1969.

Kırg./url: <https://www.azattyk.org/a/kyrgyz-tazhik-chek-arasyn-taktodo-zhylysh-bar/31807243.html> (Son Erişim Tarihi: 27.04.2022)

KAYNAKÇA

Akmataliyev, A. (2019). *Kırgız tilinin tüşündürmô sözdüğü (Birinçi Bölük, İkinçi Bölük)*. Poligrafbumresursı.

Alkaya, E. ve Kirillova, Z. (2018). *Kreşin Tatar Türkçesi (Dil, Tarih, Kültür)*. Kesit.

Argunşah, M., Sağol Yüksekaya, G. ve Tabaklar, Ö. (2011). *Karahanlıca, Harezmece, Kıpçakça dersleri*. Kesit.

Arıkoğlu, E., Alimova, C., Askarova, R. ve Selçuk, B. K. (2018). *Kırgızca-Türkçe sözlük I-II*. Bengü.

Atay, A. (1998). *Nogay Türkçesi grameri* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Erciyes Üniversitesi.

Bammatov, Z. Z. (1969). *Qumuqça-Rusça sözlük*. Sovetskaya Entsiklopediya.

Baskakov, N. A., Zayonçkovskogo, A. ve Şapşala, S. M. (Red.) (1974). *Karaimskogo-Rusko-Polskiy slovar*. Moskva.

Biray, N., Ayan, E. ve Ercilasun, G. K. (2018). *Çağdaş Kazak Türkçesi*. Bilge Kültür Sanat.

Buran, A. ve Alkaya, E. (2019). *Çağdaş Türk yazı dilleri 3, Kuzeybatı/Kıpçak grubu*. Akçağ.

Çulha, T. (2008). *Kırım Karaycasıyla yazılmış bir mecmua*. Ankara Üniversitesi.

Guzelanı, C. M. (2000). *Malqar Tilni şkol añlatma sözlüğü*. Elbrus.

Gülsevin, S. (2016). *Karay Türklerinin dili (Troki diyalekti)*. TDK.

Elçin, Ş. (Bşk.) (2003-2007). *Türk Dünyası edebiyat metinleri antolojisi (Cilt 3-8)*. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.

Ercilasun, A. B. (Bşk.) (2019). *Karşılaştırmalı Türk lehçeleri grameri I -fül- basit çekim*. TDK.

Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi grameri*. TDK.

Ergin, M. (2000). *Türk dil bilgisi*. Bayrak.

- Xisamitdinova, F. G. (Red.) (2011-2018). *Başqort tǵlǵnǵn aqademik hüzlǵǵ (1-10 Tom)*. Kitap.
- Januzak, T. vd. (Red.) (2011). *Qazaq ǵdebi tiliniñ sǵzdıǵı (on bes tomdıq)*. Til Bilimi İnstitutı.
- Kalenderov, M. (Red.) (1982-1992). *Qaraqalpaq tiliniñ tǵsındırme sǵzlıǵı (tǵrt tomlıq)*. Qaraqalpaqstan Baspası.
- Karahan, S. O. (2011). *Dobruca Kırımtatar aǵzı sǵzlıǵı (Cilt I-III)*. Köstence.
- Koç, K., Bayniyazov, A. ve Başkapan, V. (2019). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi sǵzlıǵı*. TDK.
- Korkmaz, Z. (2017). *Türkiye Türkçesi grameri (şekil bilgisi)*. TDK.
- Maxmutova, L. T. (Red.) (1969). *Tatar tǵlǵnǵn dialektologik sǵzlıǵı*. Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Maşkaraoǵlu, S. (2018). *Kırım-Tatar sǵz varlıǵı* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Ege Üniversitesi.
- Oraltay, H., Yüce, N. ve Pınar, S. (Çev.) (1984). *Kazak Türkçesi sǵzlıǵı*. İstanbul.
- Öner, M. (2013). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. TDK.
- Öner, M. (2015). *Kazan-Tatar Türkçesi sǵzlıǵı*. TDK.
- Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi sǵzlıǵı*. TDK.
- Pekacar, Ç. (2011). *Kumuk Türkçesi sǵzlıǵı*. TDK.
- Suleymanov, A., İbrahimov, G. ve Ergun, M. (Haz.) (2014). *Başkurt destanları 4*. TDK.
- Şamil, A. (2012). *Qırım sevgisi*. (Kasumov (Gasimov) İlgar, Çev.). QCİ Neşriyatı.
- Şamsutdinovna, B. T. (Haz.) (1986). *Salih Hoçuev -Xaparla, Statyala, Oçerkele, Nazmula*. Elbrus.
- Tavkul, U. (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi sǵzlıǵı*. TDK.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi grameri* (Yayımlayan: Mehmet Ölmez). Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9.
- Tenişev, E. R. ve Süyünçev, H. İ. (1989). *Qaraçay-Malqar-Orus sǵzlük*. Moskova.
- Timǵrxanov, A. E. (Bşk.) (2015-2019). *Tatar tǵlǵnǵn añlatmalı sǵzlıǵı (1-6 Tom)*. Tatarstan Rǵspublikası Fenner Akademiyesǵ.
- Useynov, S. M. (2008). *Qırımtatarca-Rusca-Ukraynice luǵat -üç tomli-*. Tezis Neşriyat.
- Uyǵur, C. V. (2018). *Karakalpak Türkçesi grameri*. TDK.
- Uyǵur, C. V. (2019). *Karakalpak Türkçesi sǵzlıǵı*. TDK.
- Yudahin, K. K. (2011). *Kırǵız sǵzlıǵı*. (Abdullah Taymas, Çev.). TDK.
- Yudahin, K. K. (2019). *Kırǵızça-Orısça sǵzlık*. Poligrafbumresursı.
- Zimasov, N. (2005). *Barda sǵzlıǵı (Barda Tatarları sǵyleşǵnǵn dialektologik sǵzlıǵı)*. Barda.